

УДК 281

Брильов Д.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

СУФІЗМ В КРИМУ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У цій статті я розглядаю суфізм в Криму під час російського панування. Показано виникнення і розвиток суфізму на Кримському півострові в золотоординський і османський періоди, а також статус і положення тарикатів (суфійських братств) на півострові в момент приєднання Криму до Російської імперії. На підставі свідчень очевидців (в першу чергу російських мандрівників), розглянута ситуація з суфійськими братствами в Криму в період з кінця XVIII до початку XX ст., тобто в період правління Російської імперії на півострові.

Ключові слова: суфізм в Криму, тарикати, дервіши, Російська імперія

Брилев Д. Суфизм в Крыму под властью Российской империи В данной статье я рассматриваю суфизм в Крыму во время российского владычества. Показано возникновение и развитие суфизма на Крымском полуострове в золотоординский и османский периоды, а также статус и положение тарикатов (суфийских братств) на полуострове в момент присоединения Крыма к Российской империи. На основании свидетельств очевидцев (в первую очередь российских путешественников), рассмотрена ситуация с суфийскими братствами в Крыму в период с конца XVIII до начала XX ст., то есть в период правления Российской империи на полуострове.

Ключевые слова: суфизм в Крыму, тарикаты, дервиши, Российская империя

Brylov D. Sufism in the Crimea under the sway of Russian Empire In this article, I will examine the Sufism in the Crimea during the Russian sway. I will show the emergence and development of Sufism in the Crimean peninsula in the Golden Horde and the Ottoman period, as well as the status and position of the Sufi tariqahs in the peninsula at the time of the annexation of the Crimea by the Russian Empire. Based on eyewitness illustrations (primarily Russian travelers), I will consider the case of the Sufi tariqahs in the Crimea in the period from the end of the 18th to the early the 20th century, that is during the rule of the Russian Empire in the peninsula.

Keywords: Sufism in the Crimea, Tariqahs, Dervishes, Russian Empire

Звертаючись до проблеми поширення суфізму в Криму під владою Російської імперії, слід зазначити, що казати про дослідження суфізму в Криму в самій Російській імперії взагалі не доводиться, хоча в цілому дослідження цього феномена проводилися. Достатньо згадати роботи відомого російсько-українського сходознавця Агатангела (Агафангела) Кримського, наприклад його “Нарис розвитку суфізму до кінця III ст. Хіджри” [11].

Дослідження, що стосувалися суфізму безпосередньо на території імперії, були в основному присвячені феномену *мюрідизму* [7; 21; 27]. Також ряд робіт туркестанських чиновників і досліджень були присвячені суфізму в Середній Азії [4; 12; 13; 14; 16; 22].

Були і спроби більш узагальнено розглянути феномен суфізму – зокрема, відома робота П. Позднєва “Дервіші в мусульманському світі” (1886). У ній автор вказує на існування суфізму (дервішества) в межах Російської імперії: “...дервішество в Росії має безліч послідовників між нашими татарами і переважно в тих місцевостях Росії, де особливо багато мухаммедан” [17, 76]. При цьому він вказує на існування суфіїв в Середній Азії, Казанській губернії, Оренбурзі, на Кавказі – і зовсім ігнорує Крим і кримських суфіїв.

На думку Керстін Йобст, визнана в світі російська та радянська орієнталістика майже не цікавилася мусульманським населенням Криму. Щось подібне можна сказати і про російську історіографію: такі ключові постаті, як Соловйов чи Ключевський, були байдужими до історії кримських татар після падіння Кримського ханства 1783 р. В оглядових працях із російської історії XIX ст. Крим зазвичай розглядали лише в контексті загальної політики щодо національностей. Це свідчить про інтелектуальне поводження з нацією, що колись мала високий статус і яку колись побоювалися і котра тепер перестала бути самостійним чинником політики. До того ж, це потверджує політичну практику, за якою Крим був лише однією з частин імперії, хай навіть дуже принадною [30, 177]. Як вказує дослідниця, більш-менш систематично вивченням кримськотатарського населення займалися лише упродовж двох періодів: декількох десятиліть відразу по анексії (П. Паллас і П. Сумароков), а також після Кримської війни (1853-1856).

У цій статті я розгляну ситуацію з суфізмом в Криму в період перебування Криму в складі Російської імперії, простежу появу і розвиток суфізму на Кримському півострові в золотоординський і османський періоди, а також стан і положення суфійських тарікатів на півострові на момент анексії Криму Російською імперією. Основними джерелами дослідження є свідчення очевидців (переважно травелоги мандрівників).

Перші тарікати в Криму

Поява і початковий етап поширення суфізму в Криму пов’язані з появою і поширенням в Криму ісламу в цілому, і припадають на другу половину XIII ст. Саме представникам різних дервішеських груп належить заслуга в поширенні ісламу в Криму в другій половині XIII ст. [2, 143]. Їм же вдалося повернути іслам золотоординських предків сучасних кримських татар в цей період. Так, хан Берке (1255-1266) – молодший брат знаменитого хана Бату (Батия), п’ятого правителя Золотої Орди, став першим ханом-чингизидом, який прийняв іслам від суфійського шейха Сейф ад-Діна ал-Бахарзі, учня Наджм ад-Діна Кубра [8, 271]. Інший чингизид – хан Узбек (1313-1342), в часи правління якого іслам став державною релігією, прийняв іслам від йасавійських шейхів Зенги-Ата і Сейід-Ата [3, 8].

Одна з ранніх згадок суфійської присутності на самому Кримському півострові зустрічається у видатного ісламського мандрівника Ібн Батути, який відвідав Крим в першій половині XIV ст. Він розповідає про зустріч в суфійській обителі з шейхом ал-Хорасані [25, 281]. Як можна судити по *нісбі* “Хорасані”, шейх походив з Хорасану, території виникнення і поширення багатьох середньоазійських тарікатів, перш за все –

йасаві́йя. І це не дивно, адже в середині XIII ст. внаслідок масових переселень, пов'язаних в першу чергу з монгольським просуванням на Захід, до Криму стікаються представники різних дервішеських груп, що об'єднуються в релігійно-суфійській рух *бабаї* (від тюрк. *баба* – батько, глава). Приходили вони, в основному, з території Середньої Азії (Бухара), а також ряду релігійних центрів на території сучасних Афганістану і Іраку. Крім безпосередньо членів інституту *бабаї*, в цей рух входили представники окремих тарікатів, перш за все – *йасаві́йя*. Один з найбільш відомих представників руху Сейїд Сари Салтук Баба (пом. в 1293 або в 1296 р.) був послідовником шейха Ахмеда Йасаві, і саме за вказівкою свого вчителя відправився на захід з місією поширення ісламу на територіях Малої Азії та прилеглих регіонів Європи. Одночасно з представниками тарікату *йасаві́йя* в Крим потрапляють і представники інших тарікатів, перш за все – *мевлеві́йя* [1, 182-183].

Важливе місце в історії кримського суфізму (і ісламу в цілому) займають “чотири огнища” (*дьорт оджак*), які представляли собою чотири селища суфіїв. Селище Колеч знаходилося недалеко від Кафи, селище Чуюнджі – біля Ак-Месджіта (Сімферополь), Качи – в долині однойменної річки, селище Ташли – в степовому Криму (сьогодні – Червоногвардійський район). Османський історик Сейїд Мухаммад Реза порівнює “чотири огнища” з чотирма стовпами державного престолу Кримського ханства, оскільки вихідці з цих “огнищ” часто займали ключові державні посади в Кримському ханстві. Крім того їм належали вакуфні землі, різне нерухоме майно, а також багато привілеїв. При цьому всі суфійські обителі (*текіє*) півострова перебували в підпорядкуванні духовним керівникам “огнищ” [3, 31].

Можливо, найбільш інформативною роботою, що стосується кримських суфіїв в період Кримського ханства є “Сейяхатнаме” османського мандрівника і суфія Евлії Челебі [28]. У Гезлеві (сучасна Євпаторія) Евлія нарахував 3 текіє (тарікатів *хальветі́йя* і *джальветі́йя*), найкраще з яких, на його думку, належало *халіфі* (заступнику) Ахмеда-ефенді з селища Колеч (Колечлі). У селищі Качи Евлія гостював у текіє *азіза* (святого) Хизира Шаха-ефенді, у якого, за вказівкою Евлії, налічувалося 40 тисяч мюрідів. У передмісті фортеці Інкерман Евлія відвідав гробницю хальветійського шейха Якуба-ефенді, про якогочазили, що він досяг ступеня *кутба* (найвищий ступінь в суфійській ієрархії). Гробниця була розташована біля соборної мечеті, в якій постійно перебували суфії. У Бахчисараї Евлія нарахував 9 текіє, серед яких найбільшим суфійським центром була соборна мечеть Сахіб Герай-хана. У Карасубазарі (Білогірськ) знаходилося 4 текіє, назви яких Евлія не вказує. У Кафі (Феодосії) Евлія нарахував 7 суфійських текіє – братств *хальветі́йя*, *джальветі́йя*, *кадирі́йя*, *гульшені́йя* і *йасаві́йя*. Одне текіє Евлія бачив в Керчі, але про нього не повідомляє ніяких подробиць. В Ак-Месджіті (Сімферополь) Евлія виявив 3 текіє братств *хальветі́йя*, *колечлі* і *чуюнчілі*. Також Евлія повідомляє про прихильність до суфійського вчення представників ханської династії, зокрема Хаджі Герая, Селім Герай-султана і Мухаммеда Герай-хана IV, котрий належав до братства *мевлеві́йя*.

Таким чином, матеріали “Книги подорожі” Евлії Челебі вказують на широке поширення суфізму в Криму в XVII ст., наявність величезної кількості його послідовників у всіх класових прошарках кримського суспільства. Суфійські братства функціонували, щонайменше, в найбільш значних містах Криму, у багатьох селищах.

Під владою Російської імперії

Після приєднання Криму до володінь Російської імперії маніфестом Катерини II 19 квітня 1783 р. в становищі суфіїв і в цілому кримських татар на півострові відбулися певні зміни. Незважаючи на те, що кримським татарам гарантувалася захист їх майна, храмів і традиційної віри (тобто ісламу), в реальності ситуація виглядала інакше.

Чисельність кримськотатарського населення на півострові неухильно скорочувалася, що призводило до поступового зникнення суфійських інституцій. Як відзначають російські дослідники Михайло Губогло і Світлана Червоная, частка кримськотатарського населення в Криму вже з кінця XVIII ст. почала різко знижуватись: сотні тисяч кримських татар, прагнучи зберегти свою віру і традиційну культуру, шукали порятунку в Туреччині: в різних джерелах йдеться спочатку про 300 тисяч, а потім ще про 200 тисяч – всього про півмільйона вимушених емігрувати на “білі землі Анатолії” кримських татар. Принцип імперіалістичної політики російського царизму “Крим – без кримських татар!” був сформульоване до того, як цей принцип спробувала послідовно втілити в життя безжальна машина сталінської тоталітарної держави [5, 70].

Також необхідно враховувати особливості релігійного законодавства Російської імперії стосовно суфіїв, до яких російська влада ставилася з побоюванням. Досить згадати Положення Комітету Міністрів від 18 лютого 1836 р. яким було заборонено допускати на територію Росії дервішів як осіб, які можуть мати великий вплив на російських мусульман [18, 133-134].

Вживалися заходи по зменшенню впливу дервішських *текіє*, перш за все, в Криму і на Кавказі. На думку імперської влади, саме текіє були одними з головних винуватців зворушень російських мусульман проти влади. До кінця XIX ст. серед них все виразніше простежувалися ідеї панісламізму. Російському МВС в рапорті чиновника з особливих доручень, дійсного статського радника В. Вашкевича про результати відрядження в Крим для підготовки перетворення Таврійського магометанського духовного правління в листопаді 1897 р. були запропоновані наступні заходи по зменшенню впливу дервішів і їх текіє: 1) за прикладом Закавказзя, виключити будь-яке згадування в законодавстві кримських текіє і їх служителів; 2) в адміністративному порядку не дозволяти відновлення старих або заснування нових текіє; 3) заборонити шейхам або дервішам виконання будь-яких парафіяльних обов'язків [26, 251-252].

Проте, кримські суфії – точніше, шейхи тарікатів, – включалися в список мусульманського духовенства, що перетворювало їх в окремих прошарок суспільства, і наділяло офіційним статусом і певними привілеями, зокрема, звільненням від деяких повинностей і податків.

Після приєднання Криму до Російської імперії в перші п'ятдесят років ісламські релігійні інститути продовжували функціонувати за традицією без будь-яких змін. Незабаром після видання Маніфесту Катерини II від 8 квітня 1783 р. про приєднання Криму до Росії, яким ісламські інститути були інтегровані в політико-правовий простір імперії було проведено камеральний опис Криму, який зафіксував наявність 1 518 мечетей, 21 текіє, 25 медресе і 26 мектебів. Через більш ніж сто років, в 1891 р., суфійських текіє налічувалося вже не менше 23, однак цей приріст відбувся за рахунок спорожнілих будинків мечетей або медресе.

Першим описом суфіїв в російському Криму можна вважати рукопис Жильбера Ромма, який здійснив подорож до Криму в 1786 р. Подорожні записи Ромма були видані Ксенією Раткевіч в 1941 р. [20]. Описаний у Ромма ритуал “танцюючих” дервішів представляє собою, судячи з усього, *сема*– ритуал тарікату мевлевійа, виконуваний членами братства в стані містичного натхнення (*ілягі джезбе*) [6, 111]. Зустріч Роммом дервішів мевлевійа підтверджує тим самим спостереження Челебі про широку поширеність цього тарікату в Криму. Також необхідно враховувати, що від приєднання Криму до Росії пройшло лише 3 роки, і ще не відбулися ті хвили міграції, котрі відбудуться пізніше, зокрема після російсько-турецької війни 1787-1791 рр., що закінчилася Яским миром.

Що стосується ставлення до суфіїв і, ширше – мусульман, то в своїх нотатках цей представник французького просвітництва з обуренням зазначає факти насильства над релігійним почуттям мусульман з боку місцевої влади. Таким обуреним протестом відзначена, наприклад, його розповідь про те, як генерал Каховський зігнав татар в мечеть для того, щоб дати уявлення іншій мандрівниці, що знаходиться в цей час в Криму – леді Кравен, – про богослужіння дервішів [20, 39].

Іншою згадкою про дервішів в російському Криму є подорожні нотатки леді Елізабет Кравен, опубліковані нею в 1789 р. і перекладені російською мовою в 1795 р. [19]. Мандрівниця в вираженому орієнталістському стилі описує ритуал “вертіння”, характерний для представників мевлевійа [там само, 279-280].

Згадка про суфіїв в Криму після російсько-турецької війни 1787-1791 рр. зустрічається у Павла Сумарокова¹ в його “Подорожі по всьому Криму і Бессарабії в 1799 році” [24]. Судячи з описів кримських дервішів, зустрінуті П. Сумарокова суфії, мабуть, належали до тарікату йасавійа і практикували специфічний, властивий тільки цьому тарікату “зікр пили” (*зікр-і арра*).

Незабаром після публікації своєї першої праці П. Сумароков був призначений суддею в так звану Кримську комісію, створену для вирішення земельних питань. За службовими обов'язками він регулярно відвідував Крим, в результаті чого їм був написаний наступний твір – “Дозвілля кримського судді, або Друга подорож в Тавриду” [23]. У ньому Сумароков знову повернувся до теми дервішества. Їм був описаний суфійський зікр, причому, судячи з опису, Сумароков зустрів представників двох тарікатів, поширених в Криму і раніше – вже знайомі йому по першій подорожі йасавійа, а також широко представлені в Криму мевлевійа. Крім опису самого ритуалу зікру Сумароков дає своє визначення дервішества і опис місцевих суфіїв [там само, 144].

Згадки про суфіїв в Криму зустрічаються і пізніше – в кінці XIX – початку XX ст. У 1904 р. під час своєї поїздки до Криму свідком суфійського зікру в Бахчисараї став відомий український громадський діяч і письменник Михайло Коцюбинський. Побачене було покладено в основу його оповідання “Під мінаретами”. При цьому в самому оповіданні і в особистих нотатках дано досить докладний опис суфійського ритуалу [10, 361-363].

¹ Павел Сумароков (1767-1846) – русский чиновник и литератор, с 1802 г. был назначен членом Комиссии по спорам о землях в Крыму, с 1807 г. – витебский губернатор, а с 1812 г. – новгородский губернатор.

На початок ХХ ст. в Криму залишилося зовсім мало представників суфізму, про що, зокрема, свідчить популярний в той час путівник Григорія Москвича, в якому наводиться інформація про кількість суфіїв, а також про час проведення публічного зікру [15, 111].

Підтвердженням відомостей Г. Москвича про незначну чисельність кримських суфіїв є публікація Михайла Шевлякова в “Історичному віснику”, який, згадуючи про “танцюючих” дервішів, відзначав їх нечисленність [29, 180-181]. При цьому, описаний М. Шевляковим ритуал лікування хворих під час зікру багато в чому збігається з аналогічним описом у М. Коцюбинського (див. вище).

Безумовно, твердження М. Шевлякова про те, що в цілому по Російській імперії суфії залишилися тільки в Криму (Бахчисараї), не відповідає дійсності – достатньо згадати видатного суфія Уралу і Поволжя шейха Зайнуллу Расулева (1833-1917) і його численних мюрідів серед поволзьких татар і кавказьких народів, а також суфіїв Північного Кавказу і Туркестану. Але можна прийняти його інформацію про нечисленність кримських суфіїв. При цьому, якщо вірити Шевлякову, суфійські текіє залишилися лише одне – в Бахчисараї, тоді як за 17 років до того, в 1891 р., суфійських текіє в Криму налічувалося 23.

Заключення

Підводячи підсумок дослідження, слід визнати численність і поширеність суфіїв серед кримських татар на момент приєднання Криму до Російської імперії в 1783 р. Більш того, саме суфіям належить основна заслуга в ісламізації Кримського півострова, і вихідці з суфійського середовища згодом займали ключові посади в Кримському ханстві. Серед тарікатів, що мали поширення в Кримському ханстві можна назвати насамперед йасавіа, мевлевіа, хальветіа, кадирийа, гульшеніа, джалъветіа, а також два місцевих локальних братства – колечлі і чуюнчілі (імовірно гілки-*фуру* накшбандіа).

У той же час ні іслам, ні суфізм в Криму не стали предметом вивчення російських вчених після приєднання Криму. Фактично відбувалося ігнорування мусульманського населення півострова і його мусульманської історії. При тому, що дослідження суфізму на території Російської імперії велися, хоч і не дуже активно, і носили, головним чином, прагматичний характер, пов'язаний з політикою імперії на її південних рубежах. Більш того, ці роботи, на думку О. Книша, далекі від об'єктивності, тенденційні і нетерпимі, оскільки суфізм (*мюрідизм* на Кавказі і *ішанізм* в Середній Азії) в них розглядається як рух, що представляє небезпеку для російського панування [9, 126-127]. Однак навіть в такому контексті суфізм в Криму не став предметом вивчення академічних дослідників. У той же час збереглися матеріали подорожей, за якими можна відновити певну інформацію про особливості існування суфізму в Криму періоду Російської імперії.

Спираючись на ці матеріали, деколи ангажовані, з вираженим орієнталістським сприйняттям, можна говорити про те, що суфізм в Криму був присутній аж до першої чверті ХХ ст., залишаючись важливою частиною духовного життя залишків кримських мусульман, що відмовилися від міграції. При цьому до початку ХХ ст. від десятків діючих текіє залишилося лише одне – в колишній столиці Кримського ханства Бахчисараї. Останні кримські суфії переважно належали до двох тарікатів – мевлевіа і йасавіа, хоча деякі автори вказують на існування чотирьох тарікатів. При цьому стрімке зменшення чисельності суфіїв Криму можна пов'язати з двома факторами: релігійної

політикою Російської імперії та масовою міграцією кримських татар (включаючи суфіїв) в Османську імперію.

Література:

1. *Абдульвапов Н.* Актуальные проблемы изучения суфизма в Крыму // Ученые записки ТНУ им. В.И. Вернадского, 2005. – Т. 18(57). – С. 179-192.
2. *Абдульвапов Н.* Суфизм и начальный этап активного распространения ислама в Крыму // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 79. – С. 140-149.
3. *Бахревский Л.В.* Тарикат Ясавийа и Крым. Сулейман Бакыргани: дастаны и хикматы. – М.: Государственный республиканский центр русского фольклора, 2015. – 208 с.
4. *Веселовский Н.* Памятник Ходжи Ахрара в Самарканде // Восточные заметки. Отд. отт. – СПб., 1895. – С. 321-335.
5. *Губогло М.Н., Червонная С.М.* Крымскотатарское национальное движение. Том I. История. Проблемы. Перспективы. – М., 1992. – 331 с.
6. *Йёндемли Ф.* Обучение в суфийском братстве мевлеви // Восточная коллекция. – № 1 (2005). – С. 108-116.
7. *Казым-Бек. М.А.* Мюридизм и Шамиль // Русское Слово, 1859. – № 12. – отд. 1. – С. 182-242.
8. *Кныш А.* Мусульманский мистицизм: краткая история. – СПб.: Диля, 2004. – 464 с.
9. *Кныш А.* Суфизм // Ислам. Историографические очерки. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы издательства, 1991. – С. 109-207.
10. *Коцюбинський М.* Твори в семи томах. Том 2. Повісті і оповідання (1897-1908). – К: Наукова думка, 1974. – 384 с.
11. *Крымский А.* Очерк развития суфизма до конца III в. Хиджры. // Сб. «Древности восточные», Труды восточной комиссии императорского московского Археологического Общества, Том 2, Выпуск 1. – Москва, 1896. – С. 28-73.
12. *Лыкошин Н.С.* Роль дервишей в мусульманской общине ташкентских туземцев (с приложением «Ишаны ташкентские») // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. – Т. 7. – Ташкент, 1899. – С. 94-115.
13. *Маллицкий Н.* Ишаны и суфизм // Туркестанские ведомости. 1898. — С. 71-72.
14. *Михайлов Ф.* Религиозные воззрения туркмен Закаспийской области. // Сборник материалов по мусульманству. – Т. II. – Ташкент, 1900. – С. 87-103.
15. *Москвич Г.* Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму. Издание 17-е. – Одесса: Типография Э. Шмида (бывш. Шульце), 1908. – 304 с.
16. *Наливкин В.П.* Очерк благотворительности у оседлых туземцев Туркестанского края // Сборник материалов по мусульманству. – Т. II. – Ташкент, 1900. – С. 131-147.
17. *Позднев Д.* Дервиши в мусульманском мире. – Оренбург: Типография Б. Бреслина, 1886. – 384 с.
18. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. 1836. – СПб, 1837, Т. 11, Отделение 1, С.133-134 (№ 8881).
19. Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 году миледи Кравен. – М.: Университетская типография у Ридигера и Клаудия, 1795.
20. *Ромм Ж.* Путешествие в Крым в 1786 году. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1941. – 79 с.
21. *Руновский А.* Записки о Шамиле. – СПб.: Типография Карла Вульфа, 1860. – 206 с.
22. *Семенов А.* Мусульманский мистик и искатель бога X-XI вв. по Р.Х. (странички из великого прошлого Закаспийского края). – Асхабад: Паровая типография газеты «Асхабадъ». – 57 с.
23. *Сумароков П.* Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду. Часть I. – СПб.: Императорская типография, 1803. – 276 с.
24. *Сумароков П.* Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. – М.: Университетская типография у Ридигера и Клаудия, 1800. – 238 с.

25. *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том I. – Санкт-Петербург, 1884. – 564 с.
26. *Тихонов А.К.* Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII - начале XX в. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2007. – 368 с.
27. *Ханыков Н.В.* О мюридах и мюридизме // Сборник газеты «Кавказ», 1847. – Т. I. – С. 136-156.
28. *Челеби Эвлия.* Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Вступит. статья, перевод с османского языка, комментарии Е.В. Бахревского. – Симферополь: Изд-во «ДОЛЯ», 2008. – 208 с.
29. *Шевляков М.* Крымская Азия. Бахчисарайские впечатления // Исторический вестник. – № 30. – 1909. – Т. 7. – С. 173-184.
30. *Kerstin S. Jobst.* DiePerledesImperiums. DerrussischeKrim-DiskursimZarenreich. Konstanz: UVK, 2007.